

י"ד חיים חמילאל עלילת "קוצו של יו"ד"*)

עלילת "קוצו של יו"ד", היא פרשה מצערת, שנרשמה בתולדותינו של המשורר יהודה ליב גורדון (=יל"ג). העלילה פגעה אותה שעה בכבודו של ר' יוסף זכריה שטרן (תקצ"א/1831 - י"א תשרי תרס"ד/1903), רבה של שאול משנת תרכ"א/1861 עד יום פטירתו - 43 שנה¹ ואחד מגדולי הפוסקים בדורו, אך מטרתה היתה לפגוע בכלל רבני הדור בעלי ההלכה, שלא ראו בעין יפה את מעשי המשכילים.

בשיר "קוצו של יוד" תוקף יל"ג את הרב "ופסי הכזרי", שלפניו הובא גט של אשה אומללה שנצרכה לו כדי להשתחרר מעגירות, והוא פסל אותו, הואיל ושם הבעל "הללי" נכתב חסר, בלי יו"ד². להלן תיאור המעשה בשיר זה:

ובאילון רב ממדרגה המעלה / לא גאון פשוט אך גאון נאדרי,
אחד המיוחד מיחידי הסגולה / וכבוד שם תפארתו רב ופסי הכזרי.
"ופסי" יקראוהו כי כן שמו בישראל / אך מדוע "כזרי" שם משפחתו?
האמנם אביו תתרי מזרע ישמעאל?...
אך נשמת רב ופסי ודאי תתרי / אין בה אף אחת מן המידות המשובחות,
שנצטיינו בהן זרע קדוש, בני ברית: / על ממון ישראל עינו לא תחוס,
דרך שלום לא ידע, חמלה לו זרה; / ידע רק חרוב והחרס, הטרף ואסור;
ובבקאות בפוסקים ובגמרא / בראיות לפסקיו לא ידע מחסור,
ויצא לו שם כראש המחמירים / ויימנה בין הגאונים האדירים.
ביום הראשון לסדר "נצבים" / קרא רב ופסי אליו את שני דיניו,
ויפתח האחד את צרור המכתבים / ויוצא את הגט ויקראהו לפניו:
"הכל כהלכה" - אמר - "כל רעותא אין / השליח יוכל למסרו אל הנגרשת".
אך כמעט שם רב ופסי בגט עין / קרא אל השליח: "אל תקרב לגשת!
הטרם תראו כי הגט איננו כשר: / השם הלל כתוב בו בלי יו"ד, חסר...
ובכן עמד על דעתו כדרבן וכעץ שתול / ויקרא בקול גדול יהודית: **הגט פסול!**

השיר נכתב במאריענבאד, בחודש אב תרל"ח, ונחשב "הטובה שבשירותיו" מסוג הפואימות, הסאטירות שכתב. יעקב פיכמן ב"פתיחה" לשירי יל"ג כותב³: "פואימת העצב על האשה העבריה 'קוצו של יוד', נעשתה בצדק לנקודת הגובה של יצירתו... 'קוצו של יוד' היא יותר משירה - על יצירה זו דנים לפי כוח הדם, לפי דם הלב ששוקע בה, דנים לפי הרושם...". בתולדות הספרות העברית החדשה רואים בדמותו של "הרב ופסי הכזרי" את ר' יוסף זכריה שטרן (סירוס אותיות השם יוסף זכריה), והוא מתואר כאדם בעל נשמה "תתריית", רב מחמיר, שצרת אשה עגונה אינה נוגעת ללבו ויקוב הדין את ההר.

א' דרואנוב, המזהה את ריז"ש כ"רב ופסי הכזרי" ב"קוצו של יוד", כותב ב"ספר

הבדיחה והחידוד: "ריז"ש, רבה של שאוול, אדם קשה היה, ועל פי רוב זרק מרה בידי מי שבא לידו. ספרו 'זכר יהוסף' מלא בקיאות מופלגת בנוסח הערות קצרות: עין פה, עין שם, ואמרו עליו: 'מלא עינים כמלאך=המות' (לפי ע"ז כ ע"ב)⁴. תיאור זה, המתקשר בנושא השיר "קוצו של יו"ד", אינו הולם כלל את אישיותו של ריז"ש, שהרי דוקא במקרה דומה שאירע לו בעניין גט הורה להרב חיים חזקיה מדינא להתיר ויעץ לו לצרף אליו עוד רב שיסכים להתיר.

שני הרבנים ריז"ש ורחח"מ רחשו כבוד והוקרה זה לזה, וריז"ש מזכיר את רחח"מ בסוף החלק הרביעי של ספרו 'זכר יהוסף' סי' רנ"ג. תשובות אחרות שהפנה ריז"ש אל רחח"מ מובאות בספרו בסי' מ (די וישב תרמ"ו); צח (גי לסדר חי תרח"ם); קלו (א"ח אחרי פסח - פסח תרנ"ד); קלו (אי תולדות תרנ"ה); קלח (בי אמור תרמ"ב); קלט; קמ (ערי"ח אייר תרמ"ה); קמא; קעח (עשי"ק במדבר); קצט (גי קרח תרח"ם); ובסי' רנג, בסוף ח"ד של הספר הוא מזכיר תשובה, ששלח לבעל "שדי חמד" בנושא התארים⁶.

על ההערכה ויחס ההוקרה והכבוד שרחח"מ גילה כלפי ריז"ש, אנו עומדים מתוך הדברים שהוא כותב עליו בספרו "שדי חמד"⁷: "ומבטל אני רצוני מפני רצון הני תרי צנתרי דדהבא הגאון האמיתי מוהר"ר יוסף זכריא שטערין נ"י האבד"ק שאוועל, והשני בדומה לו הוא... אברהם חיים בהרב דמ"א סיראט כ"ץ, והודיעני אשר ידידי הגאון המתיר יוסף... העמיק והאריך מאד בחריפות ובקיאות (כדרכו בקדש), ולעת עתה לא עלתה בידו להעתיק לפני דברי תשובתו. תיתי לו שכיוונתי לדעת עליון שיחל"א (=שיחיה לימים ארוכים).

כאמור פנה רחח"מ בשאלות רבות אל ריז"ש; וחלק מן התשובות מובאות בספר זכ"י, ועל אחרות אנו לומדים מתוך "שדי חמד". והנה במערכת גט סי' לג סי"ק ה מספר רחח"מ על טעות שנפלה בגט וכתבו שם האשה ציביה ביו"ד אחר הצד"י: "וזאת תשובת הגאון הגדול המפורסם מוהרי"ז שטערין אבד"ק שאוועל יצ"ו בעניין הוספת היו"ד אחר הצד"י בשם ציביה להברת החיר"ק, שהעלה בקונטרסו שאינו מעכב בשעה"ד (=בשעת הדחק) גדול וכו' ועצתי שיצרף עוד אחד מגדולי זמנו המפורסמים שיסכימו להתיר, ואז מטינא בהדיהו לתקנת עגונות".

דעתו של ריז"ש כפי שהיא באה לידי ביטוי בתשובתו לרחח"מ אינה תואמת את הפסק החמור המובא בשירו של יל"ג. ריז"ש לא היה מן המחמירים, והיה מתחשב במצוקות הכלל והפרט אף=על=פי שידע גם לעמוד בתוקף על דעתו. ש"י יאצקאן⁸ מתאר אותו כאדם חולה, ש"רוב ימיו היה בחזקת סכנה", ואפילו לבית הכנסת שהיה סמוך לו לא הלך. אך יחד עם זאת היה תקיף בדעתו מאין כמוהו. לא התחשב מעולם עם הנהוג והמקובל, בשעה שלפי דעתו והכרתו יש לעשות את ההפך; הוא שנא את ההפרזה, ההגזמה, אהב את האמת הנגחנית, הקנאית - היה איש מרובה הצדדים והגונים, מלא הפכים, סתירות וניגודים, שנצטרפו יחד למזיגה מבהלת באי טבעיותה, גאוויותה ופלאי הפלאים שלה".

פרופ' יוסף קלוזנר המסביר בספרו "היסטוריה של הספרות היהודית" מדוע בחר יל"ג בריז"ש לתיאור הרב המתאכזר לאשה עגונה, מתאר את ריז"ש כאדם וכרב שתארים הניתנים לו ב"קוצו של יוד" אינם הולמים אותו. הוא כותב¹⁰: "הגאון ר' יוסף זכריה שטרן, הרב של שאוול, שגורדון היה מורה שם ועל כן השתמש בשמו (ופסי הכוזרי - יוסף זכריה) לא היה בעל עשמה תתריית כלל וכלל, ולא היה רב שיעל ממון ישראל עינו לא תחוס, דרך שלום לא ידע, חמלה לו זרה; ידע רק חרוב והחרם, הטרף ואסור", כדבריו של גורדון על ר' ופסי הכוזרי. לפי עדותם של יודעיו, היה מקל בהרבה דברים והיה מתרחק מכתובת גיטין". מדוע אם כן בחר יל"ג בריז"ש לתיאור הרב הפוסל את גיטה?

מסביר קלוזנר: יל"ג פירסם ב"המליץ"¹¹ את המאמר הסאטירי "בזכותן של הרבנים". במאמר זה עליו חתם בשם בדוי דניאל באג"ר, הוא לועג לרבנים בצורת "לימוד זכות" עליהם, שבימים גדולים אלה של הרחבת הזכויות והתפשטות ההשכלה הם עוסקים בדברים של מה בכך. הוא מפרט כמה מן המעשים ומציין בין השאר את דבריו של אחד הרבנים ש"יאי עניותא לישראל, ומוטב שכל ישראל ונשיהם ובניהם וטפם יגיעו ברעב או יחזרו על הפתחים, ואל יתבטל מנהג מן המנהגים ודקדוק מן הדקדוקים וקוץ מן הקוצים". למאמר זה השיב משה דוד וולפסון איש ווילנא, יליד שאוול במאמר חריף נגד יל"ג¹² בשם "בזכותן של הרבנים, מענה לדניאל באג"ר". ועל כך מעיר קלוזנר¹³: "משה דוד וולפסון זה אינו אלא יעקב ליפשיץ (1921-1938), מזכירו של ר' יצחק אלחנן... ושלא בצדק מוצא אחד מידידיו של גורדון (וגורדון הסכים לדעתו), שימשה וולפסון אינו אלא הרב המפורסם של שאוול, ר' יוסף זכריה שטרן, שכן עולה שמו של וולפסון בגימטריה "זכרי" יוסף שטרן" (עיי' א' יערי, צרור אגרות יל"ג, עמ' 13). ומאז נטר גורדון שלא בצדק איבה לרב גדול בתורה זה ותיאר אותו בתור טיפוס רבני שלילי ב"קוצו של יוד".... וטעה א' יערי (שם עמ' 21, בהערה 45), שאישר את דעתו של יל"ג. וכן טעה גם רהיי"ן¹⁴.

ריז"ש מרבה שלום, מיקל אך זהיר בהיתרים

העיון בתשובותיו של ריז"ש מוכיח שהתדמית של הרב "ופסי הכוזרי" ב"קוצו של יוד" אינה הולמת אותו כלל וכלל. רח"ח מדיני מכהנו "הגאון המתיר יוסף". ריז"ש עצמו אף על פי שלא הרבה לצאת מביתו אף לבית הכנסת שהיה סמוך לו כמובא לעיל, מתאר באחת מתשובותיו לר' שלמה אברהם רזעכטא מאוזרקוב, שהודפסה בספרו "בכורי שלמה" (פיעטרקוב תרנ"ד/1894, בחלק של חשן משפט סי' יד מיום ה' ז מנ"א תרמ"ז), ששהה שבוע אחד בעיר אחרת כדי להשכין שלום בקהילה. בתשובותיו ניכרת זהירותו לא להיגרר לכל דין, ובייחוד כשאין הפרטים ברורים. הוא שוקד להדריך את הפונים אליו שגם הם יפעלו בזהירות וינהגו בדרכי נועם בלי שיהיה צורך לוותר על ההלכה, וכל זאת כדי "שלא להרבות הפירוד בישראל". כשפנה אליו הרב מגאוורא ר' יעקב זאב כהן מפאסוואהל, בדבר ש"ץ וש"ב, שהקהל רצה להעבירו מתפקידו (זכ"י סי' ט"ו עמ' 50-52), התלבט ריז"ש אם להשיב, כיון

שהשאלה לא הבהירה את המצב לאשורו, והיה חשש שדבריו שייאמרו בלי ידיעת כלל הפרטים יזיקו יותר משיועילו. ולכן אחרי שקלא וטריא בהלכה הוא מסיים: "ומהראוי שיסכימו שני הצדדים על בית דין המרוצה הסמוך למחנם, אשר למראה עיניהם ישפטו לתוך, אשר כל איש יבוא על מקומו בשלום. זה אשר התנאי הראשי להצלחת העיר, להשים ראש אחד אשר יתקבצו כולם תחת דגלו, ולדרוש כל אחד טובת רעהו ותקנת העיר בכלל, אשר גם יחידים יוכלו להרוס, ובפרט בעת אשר יש סיבות אחרות לעורר בזה, ואשר אין בידי המשיב ממרחק להטות דעות המפורדות. ולפעמים יהיה סיבה להגדיל כוח הנצחון, אשר לא יושלם התועלת להביא מרפא השלום רק באמצעות אחד הסמוכים לשם אשר המה בפנים".

שאלה דומה שלח אליו בתרל"ז הרב באלי בנימין¹⁴, שהיה רב בפאסוואל, מחוז פוניבז' משנת תרכ"ט. הפעם דובר בביטול מינויו של רב מורה, ורי"ש בתשובתו (סי' י"ן, שם עמ' 52) מצביע על הדמיון בין שתי השאלות: "הנה זה כמה שבועות נשאלתי אודות שו"ב וש"ץ ומורה, שנתקבל בקהילה הסמוכה למחנהו, ובשינוי כמה פרטים" וכו'. המשך העניין מובא גם בתשובה זו (שם עמ' 54) כששליחי הצדדים בפאסוואל פנו אליו אישית, והוא מתלבט אם להתערב במחלוקת, שהרי אפשר שמכתב שיתן בידם לא זו בלבד שלא יצליח להרגיע את הרוחות, אלא יהיה "כעצים לאש" להגביר את אש המחלוקת. ואלה דבריו: "שוב באו אלי שני שלוחים משני הצדדים ומכתבים בידם מכל המפלגות אשר בעיר. וזאת השבתי להם: לכבוד הראשים ונכבדים מנהלי עדת ישרון דפאסוועל. שלום לכל אשר אתם איש לפי מעלתו; כן הגיע אלי מכתבי שני הצדדים, ומאד נגד רצוני להתערב במחלוקת אשר לכל אחד יש טעמים שונים המסבבים פירוד הדעות, וכבד מאד לקרב על ידי מכתב הדעות השונות, ועל הרוב יהיו המכתבים כעצים לאש להגדיל להב המחלוקת". את התשובה הוא מסיים: "אקוה כי דברי יעשו פרי ישוה למו, אשר שני הצדדים ישתדלו לפנות דרך אל השלום, ובל יחצו עוד לשתי מפלגות. ולא תהא עירם ללעג וקלס בתוך הערים הקרובות והרחוקות, ולא ישמע עוד קול פרץ וצווחה, ויתברכו בכלי המחזיק ברכה".

***

במקרים שאותם ראה כחמורים במיוחד, היה מציע לשתף פוסקים אחרים. כשהרב **שרגא מאיר לייזעראוויץ** פונה אליו מלונדון בעניין המערערים על דין ה"מציצה" (זכ"י סי' קו משנת תרנ"ה), הוא מציע לו לפנות לרבנים "המפורסמים וביחוד לגאוני גאליציען, שיודיעו דעתם מפורש, שהמורה לבטל מציצה שאסור לבקש תורה והוראות מפיו אם לא ישוב מהוראתו המקולקלת ואחר שיתרו בו בשם רוב גדולי הדור". יחד עם זאת הוא מורה לשואל כי למען השלום עליו לנהוג זהירות ולפעול בדרכי ההסברה והשכנוע: "וראוי לקיים דברי חכמים בנחת נשמעים, ולמילך נפשיה בניחותא ושלא להרבות הפירוד באומה. וכאשר אדמה מרחוק, כי אז גם המה ישובו אלינו ויסכימו לדברי הרבים, בראותם אשר שפה אחת לכולם, ובפרט כאשר יוכחו לעיניים מהראיות שהובא לזה בספרים שונים ומודים דרבנן היינו שבחייהו. ומלבד

חומר עוון החולק בהוראה על רוב גדולי הדור כחולק על הסנהדרין, וראוי להתאמץ לקיים 'בקש שלום ורדפהו' ולדונם לזכות, שהמה מוטעים ולא מזידים ושפת אמת תכון לעד".

***

ראינו, שהחשש מפני המחלוקת וההתרחקות ממנה, מדריכה את ריז"ש בכל התשובות הנוגעות ליחסים שבין הרבנים הנחלקים בדעותיהם או של הרב עם הציבור או של הציבור עצמו, המתפלג בתוך קהילתו. בתשובותיו הוא מופיע בדרך כלל כמדריך ומחנך, כמפשר ומנחה, המייעץ לרבנים הפונים אליו להעדיף את הפעולה בדרך ההשפעה וההרגעה על ההתדיינות המתמשכת, ואת התיווך הישיר וחינוך הציבור על ידי מנהיגי הרוחניים - על הרחבת תחומי המחלוקת ועירבוב דינים במקומות אחרים בעניינים הפנימיים של הקהילה. בחי' תמוז תרנ"ב פנה אליו הרב מאיר לרנר מלונדון⁶⁵ בשאלה (סי' יט עמ' 60) "לאסור חזרת הש"ץ בשלש ראשונות לבד מפני שקמו כמה אנשים לשנות שלא לחזור הש"ץ כל התפילה, ולמ"ש (=ולמה שכתב) הטור ומחבר סי' קכד סעיף ד' דכשאינן עשרה המכוונים לברכותיו קרוב להיות ברכותיו לבטלה"⁶⁶. לאחר שהוא מכריע בתשובתו כדעת הפוסקים, שאין לבטל את חזרת הש"ץ משום "שאין רוב העולם (=הציבור) מכווין לברכותיו, דבמקום שיש רוב עם מסתמא איכא ט' שמכווין גם כן לצאת, וגם במניין מצומצם ... סגי בעניית אמן וכשמכוין רק בסוף הברכה" וכו' - מציע ריז"ש להשפיע על הציבור, "במקום שיש מניין מצומצם, שיכוונו לשמוע ושלא ידברו כלל בשעת חזרת הש"ץ, ואשר במשך הזמן יורגלו כן מעצמם להיזהר משיחה בטילה בשעת חזרת הש"ץ. הוא גם מציע לנקוט אמצעי חינוכי מתאים על-ידי "תקנה, שמי שיעבור לדבר בשעת חזרת הש"ץ, שיתן דבר קצוב לצדקה". יחד עם זאת הוא מזהיר, שאף-על-פי "שהדעת נוטה על פי הכרעת הפוסקים, מכל מקום ראוי להתרחק מלבוא במחלוקת בעבור זה, שלפעמים העם אינם יכולים לפנות לבטל זמן הרבה ממלאכתם, ויהיה קשה מצד זה בכמה זמנים להתקבץ מניין עשרה, ורוצים למהר כשיתפלל הש"ץ רק שלש ראשונות, דלטעם שיחזור התפילה כדי שיענו אחריו קדושה אפילו כולנו בקיאים צריך להחזיר התפילה עד אחר קדושה". בהמשך (שם עמ' 61) הוא מביא מהרדב"ז "דאם אפשר להחזירו לדן הגמרא שיתפללו שתי תפילות ראוי לעשות כן, אבל אם אי אפשר לכולם אלא על-ידי מחלוקת - שב ואל תעשה עדיף". ועל כך הוא מוסיף: "ועת ומשפט ידע לב חכם אשר עיניו בראשו".

הוא ממשיך (שם) להביא דעות של פוסקים, שאין משנים מנהגים "אף שמנהגים אחרים מתוקנים יותר דלמא אתו לינצוי... וכל המשנה ידו על התחתונה, כי כולם יקומו כנגדו, אצ"ל (=אין צריך לומר) אם יהיה שם איזה יודע ספר יחזיק בידם, אף אם אינו גדול בחכמה". עוד מובא שם בשם ה"ר"ר חסדאי, שבעברו בדרכו ואמר לבטל מנהגם ולא קיבלו ממנו שהם סבורים שהקודמים שהנהיגו שם היו גדולים ממנו. ואז קיבל עליו שבשום מקום שלא תהא ידו תקיפה עליהם אלא מצד מוסרם שלא יתעצם לבטל מנהגם... דאף שיש לבטל איזה מנהג שאינו עשוי על-פי הדין, היינו דוקא בדאפשר דצייתי לן, ואם לא - הנח להם". וכן הוא מביא שם בהמשך

תשובה יטג, (עמ' 63) דעת פוסקים בעניין אמירת פיוטים בימים הנוראים: "דהמהדרים אין אומרים פיוטים בר"ה ויו"כ משום הפסק, ושכן ראוי לעשות החרד לדבר ה', ובצנעא בינו לבין עצמו, ולא יפרסם מפני המחלוקת". ולעצם עניין אמירת הפיוטים הוא קובע: "ובעיקר העניין אם כי רוב גדולי הדור לעצמם לא נהגו לומר כ"א (=כי-אם) קצת פיוטים של אחר התפילה, אבל לא להורות לאחרים, והניחו לעם על מנהגם שלא לעשות אגודות ודלא ליתי לנצויי, שהתורה אמרה יימחה ש"ש (=שם-שמיים) לעשות שלום (עיי' ירושלמי סוטה א,ד) וכל נתיבותיה שלום. וכללא כיילי לן בהלכה רפויה: ראה איך הציבור נוהג..." (סי' יט עמ' 64).

בדומה לכך מתבטא ריז"ש ביחס לאמירת הסליחה "אלה אזכרה" על עשרה חרוגי מלכות במוסף של יום הכיפורים, בתשובה השנייה ששלח לנ"ל באי מטות תרנ"ב (סי' כ, עמ' 73): "ומי שבידו לבטל אמירתו בציבור מבלי קטטות ותלונות, משובח, ועכ"פ (=ועל כל פנים) שלא לאומרם בהפסקות בין כל חרוז".

***

וכשם שהיה שוקד לשמור על השלום בקהל, כך הוא מתגלה בתשובות רבות כמיקל זהיר בדברים שיש בהם כדי לחוס על ממונם של ישראל, ומתוכן מתברר, שלא היה מקפיד כלל וכלל על "קוצו של יו"ד". את נטייתו זו ננסה להדגים פה על-ידי הצגת דרך טיפולו של ריז"ש בכמה שאלות שנגעו בהלכות פסח. באחת התשובות (זכ"י ח"ג על סדר השו"ע או"ח מהלכות פסח, סי' קמד-קמו, עמ' 18-23) מובאת פנייתם של ר' חנוך ור' עקיבא המו"צ דשאריגראד בעניין "צומ"ר (=צורבא מרבנן), שסידר שט"מ (=שטר מכירת) חמץ לא"י (=לאינו יהודי), שכן היה דרכו תמיד גם לפני הרבנים שהיו שם מכבר, ושעתה נודע להם מנוסח השט"מ על די סיבה, ופיקפקו על נוסח כתיבתו". ריז"ש - כדרכו לנהוג זהירות בשאלות המופנות אליו ממקומות רחוקים, כשאין לו אפשרות לאמת שלשואל אין נגיעה בדבר, וכשאין הוא יכול לראות ולשמוע את כל הצדדים - מסביר גם הפעם, שהיה מעדיף לא להיכנס לעניין זה משום שאין לו אפשרות לבדוק מרחוק את הדבר. אך כיון שבינתיים הכריזו על איסור החמץ הנמכר, אין הוא יכול לעכב: "ואם כי נגד רצוני להשיב במרחקים מבלי שאלת שני הצדדים, ואולי דברים בגו ושגם הוא אחד מהמו"צ. אך באשר הכריזו איסור על הנמכר כל (עוד) שלא יבוא מכתב להיתר, מצאתי חובה להשיבם בפאצט (=בדואר) ראשון, שגם לפי דעתם לא היה מקום להחמיר בדיעבד, ואף משום מגדר מלתא שלא יקפוץ כל אחד לעסוק במכירת חמץ היה לפרסם זאת בשעת מעשה בהסכמת טוה"ע (=טובי העיר) ובצירוף כל לומדי למד... ואין רצוני להשיב בפרטות במה שיש לדון בכל הפקפוקים שלהם, אחרי שלפי מכתבם הכותב (שטר המכר) מאן זהוא שאין לו להתערב במכירת חמץ. ובהיות האי פיסקא במחלוקת שנויה אשר אין תועלת להשיב בארוכה על טענותיהם מאחר שבכל אופן אין חשש חמץ שעשה"פ (=שעבר עליו הפסח)".

ואכן התברר שחשדו של ריז"ש היה מוצדק, והתשובה אף עוררה תרעומת עליו, שכן

במכתב נוסף ששלחו לו הדיינים (ט"ו ט"ו קמ"ו, עמ' 20) "והודו בעצמם שבדבר מלכות
שכותב השט"מ מאן זהוא, כדי שלא אמנע מלהשיב להם, ושכותבו היה הרב
דמתא שנתקבל מחדש בהיותו בשליחות מלאמזא (=לומזיה, עיר בצפון פולין)
לגבות נדבות. והליטו גם מכתב הר"מ שנכתב לאחד מהדיינים בתוארי הפלגה הנהוג
בדורנו וקראהו בשם אב"ד ושלחו אלי ע"מ להתזיר להם". ריז"ש חוזר ומעיר על
הזהירות שיש לנהוג בדברים שקשה להוכיח אמיתותם מרחוק, ועד כמה צריך לנהוג
מתינות בתשובות על שאלות שתכנן דברי ריב: "והזכרתי זה להראות עד כמה צריך
להיות מתון, שלא להשיב ממרחק מהנוגע בדבר ריבות כפי הודאת עצמם שכתבו
להטעות. וכנראה הם גם מחוסרי ספרים, שתפסו על תשובתי מסידור מכירת חמץ
בש"ע (=בשלחן ערוך) הרב מלאדיא (=מלאדי) דחמץ הנמכר שדעתו אליו איננו
בכלל הביטול...". בסיומה של התשובה מספר ריז"ש, שרב העיר פנה אליו לאחר
שנתקבלה תשובתו בראשונה "ונמהר לבוא בדברי תלונה על מה שהשבתי להם
לתומי. וכפי שכתבו אלי בא הערעור על חמישה פקפוקים... אם כי דבריהם באו רק
לאהבת הנצחון ואין בהם כדי תפיסה להוציא ערעור".

את ההתכתבות ביניהם מסיים ריז"ש בסוף סי' קמו (עמ' 23): "והנה מנעתי
מלהשיב לכ"א (=לכל אחד) מהצדדים על מכתביהם הרבים בענייני ריבות, אשר
ראיתי כי שני הצדדים מבקשים אשר זעתם תהיה האמת ולא שתהיה האמת
זעתם. ורק אחרי ריבוי המכתבים מהרב בתלונות על מניעת מכתבי, השבתי לו
בקצרה ביום א' תצוה תרנ"ד ויעצתי לטובת כולם שלא יתחלקו לאגודות ולהביא
מרפא השלום בכפניהם. ובהמשך הזמן הגיע אלי מכתב מהרב והדיינים, כי הפיקו
רצוני ואשר השלמו יחד. ומילאתי גם כן את בקשתם לכתוב לאלוה"ק (=לאלופי
הקהל?) דעירם לטובתם ולעורר שישימו על לבם מאמר רב יהודה בבבא מציעא נט
ע"א: 'אין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה, שנאמר
(תהלים קמז, ד) 'יהשם גבולך שלום חלב חטים ישבעך'..."

***

מקרה אחר בענייני פסח, שבו מצא ריז"ש דרך להקל על אלמנה, כדי שלא תפסיד כל
רכושה, מובא בסי' קסב (שם עמ' 39-41). ריז"ש מספר על אלמנה שנודע לשכניה
(בחוהמ"פ תרנ"ג), שמטרתה בערב יום טוב שכחה למכור חמצה מכמה מאות
רו"כ (=רובל כסף) ושקרום לודאי שאם יודיעו לה שמחוייבת לבער לא תציית
להפסיד כל רכושה ומה שהשיגה בהלוואה מאחרים וכיון ש"לעניין לאו דיב' יראה'
בתוך הפסח ננעלו כל שערי ההיתרים", ניסה להודיע לה "שלא לעבור ביב' יראה'
ולבער חמצה, וכאשר נוכחו לעיניהם שלא תציית להם להפסיד כל רכושה ושל
אחרים ולחזור היא ובניה על הפתחים. ואז ראיתי למצוא תקנה לזה להצילה שלא
לעבור להבא על יב' יראה' ולהצילה גם כן מאיסור חמץ שעבר עליו הפסח. וכאשר
חקרתי שנודע להשכנים מקום הנחת המפתח מהחנות של חמץ, ואז יעצתי להודיע
להאופה א"י (=אינו יהודי), העוסק במכירת הלחם וידוע מנהגי ישראל, ומסרו לו
המפתח מחנות של חמץ בעת שלא היתה בביתה במקום רחוק אצל מכירה, ולקח

בלי ידיעתה את כל החמץ לביתו למכור לנכרים. והשכנים לא הודיעו לה בתוך הפסח איפה נמצא החמץ ומי שנטלו עד שנמכר כולו לנכרים. וממילא שלא עברה להבא משעה שלא היה החמץ ברשותה על 'בל יראה'...".

***

מצד שני לא נחפז ריז"ש להתיר כל דבר, ביחוד כשחש שההיתר בא מתוך "אהבת החדשות" היינו כתוצאה מהשפעת ה"משכילים", ושהוא עלול לגרור אחריו תוצאות בלתי רצויות. בשנת תרכ"ח התעורר ויכוח בעניין היתר קטניות של אותה שנה לפסח. וזאת בגלל היוקר וכשעת הדחק. ריז"ש כותב על כך בט"ז אדר תרכ"ח בסי' קנו (עמ' 30-33): "בדבר השאלה שנשאלתי מכמה רבנים להגיד הכרעת דעתי אם להתיר איזה מיני קטניות בשנה זו שהכל ביוקר אי חשיב בשעה"ד (= בשעת הדחק). בתשובה מתואר פולמוס שלם, שהתפתח בעניין זה בין הרבנים ובכתבי העת. לפי מה שכתב לו הרב מקובנה "היה ועד מאיזה רבני הסביבות והתירו בשנה זו מין הירז (= הירש=דוחן)... ושאחר זה אמרו להתיר גם כן הגריקע (= כוסמת)... זולת מיני גרופין ורעצקי (= גריסים) שלימים וגם ריז (= אורז) לא התירו בשום אופן אף לעני". רבה של קידאן רא"ש טרויב (= ר' אברהם שמעון, מפרש ה"ההלכות גדולות") כתב לריז"ש והתלונן "על קולא זו במין הירז שנעשה בחפזה... ועומד על דעתו בכל עוז לאסור ההירז... ובעירו לא ישהו אותו בפסח. וכתב שהמו"צ בוויילנא היו רוצים לבלי להקל כלל גם בשאר מיני קטניות גם בזה אין דעתיה נוחה. וכפי הנשמע נסע בעצמו לוויילנא והביא בעבליך (שעועית) למכור על קרן כפי שיעלה לו וכדי שיהא מצוי בזול יותר מהירז". פסק זה עורר נגדו את כתבי העת העברים ש"קראו אחריו מלא וכינו אותו 'הרב המחמיר בקטניות'". ריז"ש מעיר שלפי מה שכתב לו הרב טרויב "אדרבא אז התנגד להמחמירים ביותר ולא ערער רק (= אלא) על היתר ההירז. ואדרבא השתדל בעצמו לטובת העניים שיהיה מצוי להם בזול". ריז"ש מביא שבעצם זיהויים של אורז ודוחן יש מחלוקת בין הפוסקים. ויש שקוראים לאורז הירז ולדוחן ריז "ובימנעו רבי מהגרי"א מוויילנא מפורש שלא להתיר הירש". כדרכו מגלה ריז"ש ידע אנציקלופדי בעניין הנדון, והוא מרבה להביא דעות של פוסקים ראשונים ואחרונים להחמיר ולהקל. ואם כי דעתו נוטה עם המחמירים בעבר "ומכש"כ (= ומכל שכן) בדורינו דשכיחי הבלתי מאמינים בדחז"ל (= בדברי חז"ל) אשר ימצאו רק תואנה בשנת היוקר ולפקוח עיני ההמון לראות חולשת המנהגים אשר המה פורחים באויר והמשא לעיפה אשר העמיסו עליהם. ובהינתן להם חוט השערה ימשכו אחריהם את הראש ואת הזקן, וממילא ידונו בגז"ש (= בגזירה שוה) להקל מעצמם גם בשאר השנים" - בכל זאת הוא מציע לנהוג במתינות ולנהוג לפי דעת הרוב: "ואם שאין למהר לעשות בלי הסכמת רוב חכמי ישראל הידועים לכה"פ במקום שנתפשט היוקר ולראות כמה ובמה ההכרח להתיר ולעשות במתון וישוב הדעת וקיבוץ חברים, אבל אין לנעול הדלת לגמרי...".

בתוך התשובה מסתייע ריז"ש בדברים שכתב אחד הרבנים שהיה מקובל גם על חוגי המשכילים: - "אוהבי חדשות", אך נלחם בדעות הריפורמיים. הוא מעתיק

מכתב של "הרי"ר שיי"ר¹⁷, שנדפס ב"הצופה" לשנת ט"ו בגליון מד, ולתועלת בפני אוהבי חדשות, המוקירים גם המה את שמו, למען יוכחו לדעת לבלי להיבהל ברוחם לבקש תקנות כאלה אשר מי החכם כמוהו אשר עמד כחומה מבלי לעלות בפרצות במנהגי הדת מאהבת החדשות". ואלה דבריו של שיי"ר:

הן אמנם רבים כיום המתפרצים בארצות אשכנז, ומה גם הקוראים עצמם רבנים, ובאמת אוי לה לרבנות זו שמקברת את עצמה. ואני הראיתי גלוי לכל העדה, כי כרחוק מזרח ממערב כן רחקו מחשבותי ממחשבותיהם בכל ענייני הדת. ולאות הנה זה שנתיים הוציא מתוכם אחד פה חיבור קטן להראות היתר הקטניות בפסח, ונתנו לשרי העיר. ומהם עם כמה קצינים מאחינו הכבידו עלי בחזקת היד להתיר להם מה שאיסורו משום מנהג כפי דבריהם. ולא נתרציתי להם בשום אופן, וערכתי מכתב ארוך להמאגיסטראט (=שלטונות העיר), והראיתי, כי אין כוח כלל ביד בית דין להתיר מה שנהגו לאסור. ועתה לפני חה"פ (=חג הפסח) הזה נתעורר מחדש עיי קצין אחד שרצה לתת לעניים כמה ככרות אורז. והשנה אצלנו עתה כמו שנת בצורת, ונתרצה שאתיר, עכ"פ (=על-כל-פנים) לשנה זו. ועמדתי על משמרתי חזק וקיים ולא התרתי ולא אתיר וכו'.

וריו"ש מסיים: "ואשר הזכרתי ממכתבו, אשר ראוי שיקחו מוסר גם רבני הדור מהרב רש"י ראפפורט, אשר גם בהכביד ידיהם עליו לא פעלו מאתו מאומה, ובפרט שלא להפריז על המידה ביותר בקולא זו". דברים שריו"ש כותב על שיי"ר - שהיה דמות קונטרוברסאלית ביותר אצל החרדים והמשכילים כאחד - ראויים לתשומת לב גם מנקודת הראות של תולדות הספרות וההשכלה העברית במאה ה-19. ריו"ש יודע לשבח את שיי"ר על חלקו במלחמה בריפורמיזם, ואין הוא נרתע מלהסתייע בדבריו התואמים את ההלכה, אע"פ שכאמור, מעמדו של שיי"ר כרב חרד בין הרבנים החרדים האחרים לא היה מבוסס ומכובד, וזאת בגלל דעותיו ומחקריו. זה גם מראה על יושרו האינטלקטואלי=מוסרי של ריו"ש. אך יחד עם זאת הוא מסתייג ממנו כשדבריו סותרים לדעתו את מסורת ישראל, והוא מעיר (שם עמ' 32), ששיי"ר עצמו לא גילה עקביות בעמדותיו נגד "אוהבי החדשות" ואף נגרר אחריהם. באותו מכתב, שבו שולל שיי"ר את היתר הקטניות והאורז בפסח, הוא מצדד בהבאת שושבינות לבית הכנסת בעת עריכת החופה בו. ועל-כך כותב ריו"ש: "נטה גם הוא (=שי"ר) מדרך הסלולה מבלי כל תועלת מוצאת מאהבת החדשות, ולא שם אל לבו הפרצה בעניין הנזכר שם בעת שהותרו השושבינות לבוא לבית הכנסת בעת החופה. ואשר כל כוונתם רק להתחקות אחרי זולתנו, אשר קדושת הנשואין רק בהיותו בבית תפילתם המקודש להם, ואשר יבושו לעשות ברחוב וחצר בית הכנסת כמשפטי ישראל". לתקנת הדבר מציע ריו"ש: "אמנם ראוי להשגיח בפרטות ולשום עין אשר לפעמים המקום אינו נקי לפני חצר בית הכנסת, ואז טוב שיעשו בחצר נקי".

***

נטייה להקל ולהתיר מגלה ריו"ש גם בכמה תשובות אחרות בהלכות פסח, כגון

בשאלה ששאל הרב דארקראי ר' יוסף יפה: "אם יש חשש מעיקר הדין באפיית מצות בלילה, שאי אפשר לנקות לאור הנר את הכלים מבצק הנדבק משהו וממשות של חמץ". ריז"ש משיב לו בוי' ניסן תרל"ד (שם סי' קלה עמ' 5): "תמהני מה ראה לחדש להמציא גזירות חדשות נגד מאמרם בפסחים ד ע"א, שאור הנר יפה לבדיקה. ואדרבא מפורש במנהגי מהרי"ל הלכות המצות, דיש נוהגין לאפות המצות של מצוה בליל שני(ה), דחביבה מצוה בשעתה. וכן פסקו גאוני בבל ואשכנזי וכו'.

גם בתשובתו לרבה של פוניבז' ר' אלי דוד רבינוביץ⁴⁸ (שם סי' קנח מ"א ניסן תרנ"ב, שם עמ' 33), שרצה לאסור להאכיל סובין מקמח קטניות לבהמות בפסח, הוא משיב: **ולא נראה לי לגזור גזירות מעצמנו**... כי טוב להעמיד על עיקר הדין להתיר ליתן לבהמה מיני קטניות... ואין לחוש במה שנמנעו מזה עד כה, שאין הכרח שעשו כן מצד חומרה וסייג, יען כי בכל ימות השנה אין הנהוג להאכילם מיני קטניות ושממילא נמנעו גם כן בפסח. ובפרט כשנודע לי שבכמה מקומות הקילו גם כן בנתינת מיני קטניות לבהמה".

מסתבר, שבעיניי הלכה לא נכנע גם לשלטונות הגויים, כשנדרש לפעול ע"פ הוראתם נגד ההלכה. באחת התשובות (סי' קג) מספר ריז"ש, שבעש"ק ג' אלול תרל"ב קיבל הזמנה (הודעה=פאוויעסקא) לבוא ולמסור עדות. התברר, שמועד מסירת העדות נקבע ליום שבת. "ושלחתי להודיעם שמחמת שיושבים רק פעמיים בחודש לא שמו אל לבם לחשוב שלא לקבוע זמן ישיבתם בש"ק, אשר הוא גם כן נגד חוקי המדינה להזמין עברי בש"ק לדין ולעדויות". ערעורו של ריז"ש ובקשתו לדחות את מסירת עדותו ליום אחר לא נתקבלו "באמרם כי גם בוויילנא ומינסק עושים כן להזמין על ש"ק. ולא הלכתי להעיד, ורק קצת מהעדים הקילו לעצמם", שגם אם החוק מחייב אותם לחתום על מה שהעידו, אין זה הכרחי שיחתמו בעצמם, "ושלפעמים חותמים בפקודת העדים אף מהיודעים לחתום... ואיסתייעא מילתא שלא שמעו הפעם עדותם גם מאותם שבאו והוציאו פסק דין בלי קבלת עדותם, בלי שנודעה סיבת הדבר" וכמאמרם 'מאן דמוקיר שבתא פרעיה שבתא'⁴⁹. ריז"ש משער, שאולי חששו הפקידים שהעדים יתלוננו אם יוטל עליהם קנס על שסירבו לבוא להעיד בשבת. אולם בשע"צ (=בשמיני עצרת) נקרא שוב להעיד. אחד העדים שאיחר "משך איזה רגעים ברצותו לקדש מקדש בביתו", ציווה השופט לחתום על פקודת תשלום הקנס שגזר עליו על האיחור, "ומיראתו מעונש על מיאוונו חתם על זה ביום טוב, אשר אולי לולא שחתם על קבלת הפסק לא היה בידו להטיל עליו עונש, באשר גם בבתי הגימנוזיום פטורים התלמידים מללכת בשבת ויום טוב".

(*) מן הסידרה "ר' יוסף זכריה שטרן בתשובותיו", ראה "סיני צבג-ד עמ' קט-קכב; שם צה עמ' נט-פד; שם צה עמ' נט-סב; "עיוטורים" ספריית "אלינר, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים במולה של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשמ"ו עמ' 195-240.

(1) ביוגרפיה מקיפה על ריו"ש חיבר הרב זאב אריה רבינר. הספר יצא בסדרת "דמויות - בציונות ובתולדות הישוב" בעריכת יצחק רפאל (רפאל), ע"י המחלקה לענייני הנוער - הנוער הדתי של הנהלת ההסתדרות הציונית בהשתתפות קרן היסוד, בסיוע "מוסד הרב קוק", ירושלים תשי"ג. בקובץ "יבנה" ג', ירושלים תשי"ג, פירסם בנימין יפה "קיום לדמותו" של ריו"ש.

(2) "כתבי יהודה ליב גורדון", שירה, הוצאת דביר, תל אביב תשט"ז עמ' קלח.

(3) שם פתיחה עמ' xlv; xxxiii

(4) עמ' תשי"ג, וראה שם עמ' קכב ס"י 2392; ריט ס"י 2687. על סיבת ריבוי העניינים וראשי התיבות בתשובותיו של ריו"ש בזכ"י ראה סיפורו של ר' מיכל רבינוביץ ב"ספר סופר וסיפור" לשמואל יוסף עגנון, שוקן, ירושלים ותל-אביב תשליח עמ' שג-שנא. וע"י יוסף קלוזנר, "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", כרך ג', ירושלים תרצ"ט עמ' 412; שם כרך ד' ספר ב', ירושלים תשי"ב עמ' 237.

(5) חזקיהו (ולא יחזקיה כפי שמצאתי בכמה אנציקלופדיות) רשום בשער "שדי חמד" ח"א ווארשא תרנ"א/1891. שם אביו ר' רפאל אליה. הרב חזקיה מדיני נולד בירושלים ז' מרחשון תקצ"ג/1832. בתר"ג נאלץ לעזוב את הארץ ובא לקושטא. בתר"כ נקבל כרב בקראסו-בזאר שבקרס וייסד בה ישיבה. בתרנ"ט חזר ארצה, ובתרס"א קיבל את הרבנות בחברון, ובה נפטר בכ"ד כסלו תרס"ה/1904. ספרו הראשון "מכתב לחזקיהו" (איזמיר תרכ"ח) על השי"ס - זעיר ומועד ושו"ת לשו"ע אור"ח; "אור ל"י" (איזמיר תרל"ד) לזכר בנו, הוצא בעילום שם; אך הספר שהקנה לו שם עולם הוא "שדי חמד" - אנציקלופדיה תלמודית הלכתית ב-18 כרכים. הספר כולל "כללי השי"ס וכללי הפוסקים... ואסיפת דינים 13. חלקים הופיעו בחיי המחבר; "פסקות שדה" (ירושלים תר"ס) הוספות ל"שדי חמד". הוא גם חיבר ספרי פיוטים, ותשובות רבות שלו נדפסו בספריהם של רבנים שכתב להם.

(6) ראה על כך מאמרי "על נושא ההזארים בשו"ת בשנים תר"ך-תרנ"ה", "סיני" צה, ניסן-אייר תשד"ס עמ' נט-פד; וע"י "זכר יהושף" ס"י קצט.

(7) לפי מהדורת ווארשא תרנ"א, מערכת אישות ס"י א' סוף ס"ק טז.

(8) שמואל יעקב יצקן (1874-1935), עתונאי בפולין, כתב ב"המליץ" ובי"הצפירה" ואחר כך בעתונים בשפת היידיש; ראה מאמרי "ר' יוסף זכריה שטרן" בספר השנה לסוקולוב כרך ה' עמ' 86-91.

(9) "היסטוריה של הספרות העברית" שם עמ' 509 הערה 775.

(10) שנת 1869, גליון 47, מיום כ' טבת תר"ל.

(11) הלבנון 7, תר"ל, גליונות ד-ה.

- (12) בביוגרפיה שלו על יליג עמי 55, וראה שם עמי 173-174.
- (14) הרב באלי בנימין ב"ר דב (דובער) דיאמאנט, יליד זדיק (זאמוט) תקצ"ט / 1839, גיסו של ר' אליעזר ליפמאן זילברמאן, העורך הראשי של "המגיד". שימש כרב בפלוגניאן, בזיימיל (מתרכ"ג), בפסוואל (מתרכ"ט) ומתרמ"ד בסימפּרופול, קרים. היה בין הקוראים להעדיף אתרונג ארץ ישראל על אלה של קורפו ("הלבנון" שנה יב, ז), ותמך ב"חובבי ציון". נפטר ט"ו טבת תרנ"ד / 1894.
- (15) ר' מאיר ב"ר מרדכי לרנר נולד בצעסטוב, פולין, בשנת תרי"ז / 1857. נפטר בתר"צ / 1930 באלטונה, גרמניה. הוסמך לרבנות בסמינר לרבנים בברלין, והוכתר בתואר די"ר לפילוסופיה בתרמ"ד / 1884. כיהן ברבנות בוינצהיים, אלאס, עד תר"ן / 1890, ומאו ב"איחוד בתי הכנסת" בלונדון עד תרנ"ד / 1894. מאז עד סמוך לפטירתו היה רב באלטונה ואזור שלוויג-אלשטיין. הצטרף ל"אגודת ישראל". פירסם מאמרים בכתבי עת שונים נגד הציונות וה"מזרחי", הריפורמיים, גרץ וביקורת המקרא. ספריו: חידושים ושיות "הדר הכרמל" (וילנה תרנ"ה / 1891), לקט מכתבי רבנים "חיי עולם", על פינני המתים וקבורת אפר הנשרפים (ברלין תרס"ה / 1905). ספר על מקורות בראשית רבה הוציא בגרמנית (ברלין 1882).
- (16) ראה מאמרי "חיבור הפיוטים ומקומם בתפילה", "סיני" צב תשמ"ג, עמ' קיט ואילך.
- (17) שלמה יהודה (ליב) רפאפורט (תק"ן 1790 - תרמ"ז / 1867) שימש כרב בטארנופול (תקצ"ז / 1837 - ת"ר / 1840) ומאו בפראג כאב"ד (ולא כרב אב"ד) עד סוף ימיו. רבנותו בטארנופול נתמכה ע"י המשכילים והיתה למורת רוחם של החרדים, עד שנאלץ לעזוב. בפראג זכה בתואר אב"ד שנתאשר גם ע"י הממשלה (ראה י' קלוזנר, שם כרך ב' עמ' 241). שייר נמנה על חלוצי "חכמת ישראל", הקדיש מחקרים לתולדות חכמי ישראל בימי הביניים, אך נלחם בריפורמים וביחוד ברבנים ובמנהיגים שלהם כגייגר והולדהיים ובתיקונים שהציעו ("תוכחה מגולה", פראנקפורט ע"מ תר"ן / 1845). מצד שני הגן על "דרכי המשנה" של זכריה פתקל נגד התקפות האורתודוקסיה הגרמנית והאוטוטרופ-התגאית ("דברי שלום ואמת", פראג תרכ"א).
- (18) רא"ד תאומים רבינוביץ היה אב"ד בעיר פוניבז' ובתרנ"ג / 1893 עבר למיר. בסוף ימיו נבחר לרבה של ירושלים (תרנ"ט / 1899) ובשנת תרס"ה עלה ירושלימה. היה חותנו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, והרב קוק כתב על תולדותיו ופעלו בספר "אדר היקר" (ירושלים תרס"ו). ספריו: "זכר למקדש", על מצוות "הקהל" (וארשה תרמ"ט, נדפס שנית כ"דבר בעתו", ירושלים תרס"ד); "אחרייתה השנים" (וארשה תרנ"ג); "שתי תשובות בעניין כלאים ושמיטה" (ירושלים תרס"ב); "תשובה מיראה", על הרמב"ם (ירושלים תרס"ב).
- (19) הכוונה לשבת קיט ע"א: "מאן דזיף שבתא פרעיה שבתא", וזה נאמר על "יוסף מוקיר שבת"; השווה ביצה טו ע"ב: "לוא עלי... ואני פורע"; שבת קיח ע"א: "כל המענג את השבת נותנים לו משאלות לבו".